

**יאיר בוימל. צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב
האזרחים הערבים – השנים המעצבות: 1968-1958.
חיפה: פרדס. 2007. 446 עמודים (כולל סיכום באנגלית)**

עזיז חיידר*

רוב המחקר בנושא המדיניות הישראלית כלפי האוכלוסייה הערבית מדגיש שהמדיניות שנקטה ישראל בעשור הראשון לקיומה היא שעיצבה את היחסים בין אוכלוסייה זו ובין המדינה והרוב היהודי בה עד היום. יאיר בוימל, לעומת זאת, טוען שהעשור השני הוא שעיצב את מעמד האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל: "ייחודו של העשור הנחקר בכך שהמדיניות שנקטה בו ישראל כלפי אזרחיה הערבים נבעה לראשונה מהנחת הממסד שקיומם של אזרחים ערבים במדינה איננו בר חלוף אלא הוא תופעת קבע ושלפיכך יש למסד את מקומם המיוחד במערכות המדינה" (עמ' 15). קביעה זו מבוססת על הפירוש שמציע המחבר לפעילויות שנקטה המדינה אחרי הטבח בכפר קאסם בשנת 1956: "...מטרתן הכוללת והמרכזית היתה למנוע הצטברות הון ואמצעי ייצור אחרים במגזר הערבי ועל ידי כך למנוע את הפיכתו למגזר כלכלי עצמאי או לבן תחרות למגזר היהודי" (עמ' 16). לטענתו, תוצאות מלחמת 1956 והטבח בכפר קאסם היו בגדר מפנה בגישת הערבים כלפי המדינה ובמדיניות הפיקוח. ואולם, הטענה בדבר חשיבותו של העשור השני אינה משכנעת לדעתי, משום שהמחבר אינו מתייחס לשינוי המדיניות כלפי האוכלוסייה הערבית בהקשר של ההתפתחויות בכלכלה הישראלית, שינוי שבא לענות על צורכי שוק העבודה הישראלי עם תחילת תהליך התיעוש.

המחבר מתאר פעולות שמעידות שהיחסים בין המיעוט הערבי למדינה עוצבו עוד במהלך מלחמת '48, בעיקר פעולות שמטרתן הייתה להפחיד ולהבריח את הערבים ושיש בהן עדות ברורה ליחס המנהיגות הישראלית אליהם. ביצוע מפקד האוכלוסין הראשון במהלך המלחמה היה גם הוא בעל השפעה רבה על מעמד הערבים, על גורל נכסיהם ועל יחס המדינה אליהם, שכן באמצעותו הוגדרו הקבוצות הלאומיות והדתיות, ונוצרו הקטגוריות "נוכחים נפקדים" ו"פליטים פנימיים", שלעצם הגדרתן הייתה משמעות מעצבת על האוכלוסייה הערבית. בשנת 1949 נמנו בקטגוריה הראשונה כ-75 אלף מתוך 160 אלף ערבים, ומספר הפליטים הפנימיים היה 23 אלף. כמו כן, רישום הלאום בתעודת הזהות שימש כלי מרכזי בפיקוח על הערבים ותנועותיהם. כבר במהלך המלחמה הופקעו נכסיהם של הנוכחים הנפקדים, ובמהלך השנים הראשונות אחרי קום המדינה הופקעו עוד כמיליון דונם אדמה שהיו בבעלותם של אזרחים ערבים שלא נמנו עם שתי הקטגוריות המוזכרות. מלבד זאת, הוטל ממשל צבאי נוקשה מאוד, וגם הוא שימש כלי בידי השלטון להפקיע אדמות, למנוע תחרות בשוק העבודה ולעצור את פיתוח היישובים הערבים.

המחבר מודה אפוא שבעשור הראשון לא שולבו הערבים בתהליך הפיתוח, ושעד סוף שנות החמישים הם הפכו לא רק למיעוט דמוגרפי, לאומי ודתי שנתון לשלטון הממשל

* מכון ון ליר בירושלים, מכון טרומן, האוניברסיטה העברית בירושלים והמכללה לחינוך על שם דוד ילין

הצבאי, אלא גם למגזר העני ביותר בישראל (עמ' 22). כמו כן, במהלך העשור הראשון לא פסקו המאמצים לגרום לבריחתם או להגירתם "מרצון" של הערבים. קביעות אלה אינן מתיישבות עם טענתו המרכזית אודות חשיבותו של העשור השני בעיצוב מעמד הערבים בתחתית הסולם החברתי-כלכלי והפוליטי: "מבחינתה של האוכלוסייה הערבית הייתה התוצאה המסכמת של מדיניות הממסד בתחומי הכלכלה והקרקע בעשור השני העברת רוב אמצעי הייצור שנותרו במשק הערבי – קרקע ומים, הון, כוח אדם – למשק היהודי" (עמ' 315). למעשה, גם המשאבים שנותרו בבעלות ערבית, ובייחוד האדמות, לא נוצלו, משום שבעליהן לא הצליחו להשיג היתרים מהממשל הצבאי, ואדמותיהם הוברו. השיח החדש שמציג המחבר בעשור השני נועד אך ורק לאפשר את ביצוע המדיניות שנוקטה בעשור הראשון באמצעים אחרים, למנוע את התפתחות הכלכלה והחברה והארגון הפוליטי ולגייס את הערבים למימוש מטרות הציונות. גיוס כוח העבודה הערבי היה אחד האמצעים לכך. תיאור מפורט של המדיניות בתחומי הכלכלה והפיתוח – שהובילה במכוון לסטגנציה של הכלכלה הערבית, פיגור לעומת הכלכלה היהודית, תלות במגזר היהודי וגיוס המשאבים למען פיתוח המגזר היהודי – מופיע בפרק הרביעי.

יתר על כן, המחבר מודע לכך שהדרת האוכלוסייה הערבית אינה מדיניות שהחלה בעשור השני לקיומה של ישראל אלא אפיינה אותה מיום הקמתה. מדיניות זו נבעה מהגדרתם ותפיסתם של הערבים כאויב וכאיום דמוגרפי, תפיסה שאפיינה בעיקר את דוד בן גוריון, אך נשמעה גם מפי קברניטי מדינה אחרים, שדאגו לעתיד הרוב היהודי והביעו חשש מפני סכנה דמוגרפית.

אחת התרומות החשובות של הספר היא בתיעוד תהליכי קבלת ההחלטות והבלטת עמדותיהם של מנהיגי המדינה בנושא המדיניות כלפי הערבים. המחבר מגלה ויכוח שנוצר בתוך מפא"י בין התפיסה של בן גוריון, שראתה בערבים גורם זמני שיש לעודדו לצאת את הארץ או להביא ליציאתו, ובין תפיסתם של פנחס לבון ומשה שרת, שראתה בערבים גורם יציב וקבוע שיש להביאו בחשבון ולנסות לשלבו במידה מסוימת במדיניות הפיתוח, הכלכלה והתשתיות של המדינה. אך דווקא בשאלה החשובה של זהות קובעי המדיניות המחבר אינו עקבי: תחילה הוא טוען שבכל הנוגע למדיניות הממסד כלפי הערבים ועדת מפא"י לענייני ערבים הייתה הגוף שבו התקיימו הדיונים, והוועדה המרכזית לביטחון בראשות ראש הממשלה קיבלה את ההחלטות העקרוניות והחשובות ביותר. קביעה זו סותרת את טענתו לקראת סוף הספר שוועדת מפא"י היא שקבעה את המדיניות, בעוד שהוועדה המרכזית לביטחון השפיעה רק על קצב השינוי.

אחד הנושאים החשובים ביותר שהושפעו מהמדיניות שנוקטה כלפי האוכלוסייה הערבית הוא החינוך וגיבוש הזהות הלאומית. המחבר מצביע בהקשר זה על סתירות במדיניות: במרכז תחום החינוך עמד "המאמץ למנוע מהערבים את התפתחותם כמיעוט לאומי ערבי מאוחד, בעל הכרה, זהות והנהגה מגובשות" (עמ' 315). כמו כן, מטרת הערביסטים במפלגה הייתה לטשטש את זהות הדור הצעיר ולהובילו לאימוץ "מערכת ערכים חדשה, שבמרכזה הזהות העברית-הישראלית" (שם), כלומר להביא לישראליות של הערבים. בהמשך מסיק המחבר ש"לא הצליח הממסד לחולל הטמעה תרבותית של הערבים בחברה הישראלית" (עמ' 317), ומכאן שהממסד אכן היה מעוניין בהטמעה תרבותית כזאת. ואולם, שאיפות אלה של הממסד מנוגדות להגדרת המדינה כמדינה יהודית ואינן עולות בקנה אחד עם המדיניות

של ממשלות ישראל ועם טענת המחבר שמטרת הממסד הייתה "השארתם מחוץ למעגל הסוציאליזציה של החברה הישראלית" (עמ' 80).

מסקנה נוספת שעולה מהספר היא ש"בהיבט ההיסטורי הצר של העשור הנחקר בלבד, נראה שהממסד הישראלי הצליח להגשים את מטרתו המרכזית בכל הנוגע למגזר הערבי: ביטול היותו של מגזר זה קיבוץ לאומי המאיים או המסכן לכאורה את מימוש מטרות הציונות" (עמ' 316). לדעתי, המחבר מערב כאן מין בשאינו מינו: אמת הדבר שהמדינה יכלה לנטרל את איום האוכלוסייה הערבית על מימוש מטרות הציונות, אך לא היא זה נכון לטעון שהיא הצליחה לבטל את היותו קיבוץ לאומי. מדיניות ישראל, ובייחוד הבידוד של היישובים הערביים מבחינה חברתית ומוסדית, דווקא סייעה מאוד בשימור המבנה החברתי, המורשת התרבותית והמסורת של הערבים. מבחינה פוליטית-לאומית הזהות הערבית התפתחה דווקא, ותחושת השייכות לפן-ערביות התחזקה ואף הגיעה לשיא בשנות השישים, עת נשיא מצרים, ג'מאל עבד אל-נאצר, הפך לאישיות הנערצת ביותר על הערבים.

אחד הדיונים המעניינים בספר נוגע למדיניות ישראל כלפי הווקף המוסלמי. לטענת בויםל, מדינת ישראל מתנהגת בהקשר זה כאילו הייתה מדינה מוסלמית שזכותה להלאים את נכסי הווקף, אך שלא כמו מדינות ערב – שעושות זאת לשם הגברת הייצור והגדלת הצמיחה הכלכלית – ישראל לא השתמשה בנכסי הווקף לעידוד הייצור והתיעוש במגזר הערבי.

בנושא הטלת הממשל הצבאי על הערבים הספר אינו מחדש ומציג את הטענות המקובלות: הממשל נגזר מתפיסת הממסד הישראלי את הערבים כסיכון ביטחוני, ועל כן תפקידו העיקרי הוא פיקוח ביטחוני, וכן שהממשל הצבאי שימש את מפי"י למטרות נוספות בהיותו כלי להבטיח את קולות הערבים בבחירות (עמ' 225-226), להגביל את תנועת הערבים ולמנוע כל צורה של התארגנות פוליטית. כמו ברוב הספרים המטפלים באוכלוסייה הערבית, גם בספר זה בולט היעדרו של דיון בשיטות ביצוע המדיניות של ממשלות ישראל בשטח, אף שהתנהגות הפקידים המבצעים, ובעיקר אנשי הממשל הצבאי, הייתה מכרעת בקביעת יחסם של רוב הערבים כלפי המדינה. חוסר הטיפול בהיבט זה אינו מאפשר להבין רבות מהתופעות המאפיינות את התנהגות הציבור הערבי בעבר ובהווה.

הספר צל כחול לבן, כמו כל המחקר הישראלי במדיניות כלפי האוכלוסייה הערבית, נסמך בראש ובראשונה על התיעוד בארכיונים ישראליים, ולפיכך אין דיון במדיניות שיושמה בשטח אך לא תועדה. כמו כן, חסרה התייחסות למאפייני האוכלוסייה הערבית שאפשרו את הצלחת המדיניות של הממסד הישראלי. רק התייחסות רצינית למדיניות המעשית, ולא רק זו המוצהרת, מצד אחד, ולתגובות הערבים מצד שני, יכולה לאפשר הבנה של ההווה המיוחדת של הערבים בישראל ושל התפתחות היחסים בינם ובין הרוב היהודי והמדינה. עמדה זו אינה מבטלת את החשיבות הרבה של המחקר המבוסס על התיעוד הארכיוני, שיכול להאיר נקודות חשובות בחיי הערבים. בתחום זה מוסיף הספר צל כחול לבן ידע רב מאוד.